

О. О. Тарабукін

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ СХІДНОЇ ВОЛИНИ У МАТЕРІАЛАХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА В ЕКСПОЗИЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ ВОЛИНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО МУЗЕЮ (1919—1931 рр.)

У статті висвітлюється діяльність археологічного відділу Волинського центрального науково-дослідного музею у вивченні давньоруських старожитностей на теренах Східної Волині, а також побудови на основі зібраних матеріалів експозиції музейної секції відділу, присвяченій історії краю за доби Київської Русі. Наводяться результати польових досліджень, відомості про виявленні об'єкти і окремі знахідки.

Ключові слова: Східна Волинь, Волинський центральний науково-дослідний музей, археологічний відділ, дослідження, старожитності, об'єкти, знахідки, музейна секція, експозиція

У першій третині ХХ ст. важливе місце у вивченні старожитностей на теренах Східної Волині посідав археологічний відділ Волинського центрального науково-дослідного музею (далі ВЦНДМ). У 1919 р. з метою виявлення і реєстрації об'єктів археологічної спадщини («першоджерел») краю від кам'яного віку до пізнього середньовіччя включно при відділі було створено секцію археологічних розшуків [Статистический эскиз, арк. 1]. Під час проведення польових досліджень співробітники відділу у різних кутках краю виявляли пам'ятки давнини, збирали відомості про цікаві знахідки, частину яких можна пов'язати із старожитностями давньоруського періоду Х—ХІІІ ст. Наслідки вивчення цих об'єктів, збору матеріалів, за винятком стислих описів окремих пам'яток, що зустрічаються в спеціальній фаховій літературі, в науковий обіг здебільшого не вводилися, досі залишаються невідомими багатьом науковцям і краєзнавцям, які цікавляться середньовічною історією краю. Тривалий час залишається відкритим питання щодо долі зібраних співробітниками відділу матеріалів. Нічого невідомо й про те, що частину предметів, які після польових досліджень надхо-

© О.О. ТАРАБУКІН, 2016

дили до відділу, було використано при створенні музейної секції, зокрема, тієї її частини, в якій висвітлювалася історія краю за доби Київської Русі. Маємо на меті, ґрунтуючись переважно на архівних матеріалах, зібрати і узагальнити відомості про діяльність археологічного відділу ВЦНДМ у галузі вивчення старожитностей давньоруського періоду на території Східної Волині, ввести в науковий обіг результати польових досліджень, дати описи об'єктів і окремих знахідок цього періоду, а також розглянути тематичну структуру розділу музейної секції, присвяченого історії краю за доби раннього і розвинутого середньовіччя. Описи пам'яток, місцезнаходжень, відомості про окремі знахідки подаємо за текстами дослідників з деякими уточненнями, що стосуються місця розташування і сучасних назв населених пунктів із залученням матеріалів сучасних досліджень, що підтверджують датування пам'ятки.

На початковому етапі діяльності відділу, виходячи з інтересів С.С. Гамченка, основну увагу було прикуто до Житомира. У 1919 р. він продовжив розпочаті ще наприкінці ХІХ ст. дослідження. Головною метою було з'ясування найдавнішої точки заселення міста. В результаті проведених робіт, уважного вивчення рельєфу і знахідок вчений встановив, що давній населений пункт розташовувався не на р. Тетереві, як до цього вважалося, а на р. Кам'янці (район Замкової гори і прилеглі до неї території). З ним він передусім пов'язував городище. Саме в його межах, як вважав С.С. Гамченко, розміщався давній Житомир. На його думку городище охоплювало простір між струмком Рудавкою на півночі, р. Кам'янкою на заході і Любарським струмком на півдні. Проміжок між гирлами Рудавки і Любарського струмка на сході був захищений валом із зовнішнім ровом. Сліди укріплення, незважаючи на то-

гочасне планування вулиць, простежувалося у вигляді пагорбків наприкінці Кафедральної вулиці за 20—25 м від Олександрівської площі (нині Соборний майдан), на Малій Бердичівській західніше перетину нею Театральної вулиці. Подібний вал захищав підступи вздовж усього периметру городища. В межі городища входили тогочасні Базарна площа, вулиці Кафедральна, Замкова, Басейна, Рибна, нагірна частина Чуднівської, Малої Чуднівської, Малої Бердичівської і Любарської вулиць, провулки Замковий, Тюремний, а також сітка дрібних провулків великого ринку, садиб Кафедрального костелу, Воздвиженської церкви і старої синагоги.

Початкове городище, обмежувалося винятково територією Замкової гори. Розміщення його у цій місцевості з точки зору оборони була дуже вигідна і доцільна, чому сприяли круті скелі, лесові урвища, яружні системи із стрімкими крутими схилами. С.С. Гамченко припускав, що городище крім того могло використовуватися як пункт для спостереження за р. Тетеревою — важливим транзитним водним шляхом з Волині до Києва.

Поступово населений пункт розширювався, розростався у різних напрямках, переважно вздовж шляхів сполучень на Київ, Звягель, Чуднів і Коростень. Поетапно з'явилися 2—5 лінії зовнішніх укріплень. Перша на теперішній замковій окраїні, друга від Замкової вулиці до будівлі в'язниці, третя від вулиці Рибної до Басейної, четверта від будівлі колишньої в'язниці до південного кінця попереднього валу і п'ята по верху від Любарського яру до Чуднівського спуску (вул. Черняхівського, колись Чуднівська). Можливо, що вали по верху додатково укріплювалися палісадами. В'їзди до городища простежувалися з трьох сторін. Перший з півночі з боку Рудавки, другий зі сходу від Олександрівської площі, а третій із заходу (вірніше південь, південний захід) по Чуднівському спуску. Потужний шар лесу на площі городища був зручним для будівництва печерних камер, житлових ям, землянок і наступних форм надземного житла. На поверхні лесу і в чорноземі знаходили порівняно частіше черепки слов'янського часу, типу горщиків, мисок гончарної роботи, з вдвленим круговим бороздчатим і городковим орнаментом, короткі односторонні залізні ножі, скляні різнокольорові, посріблені, позолочені та сердолікові намистини, залізні оковки і дужки від дерев'яних відерець, ковальські залізні цвяхи квадратного і прямокутного перетину з круглими, овальними, квадратними, прямокутними шляпками або без них, уламки мідних і срібних кілець.

С.С. Гамченко відмітив, що північному в'їзду в городище відповідав Мальованський некрополь. Займав ділянку розмірами 400 × 300 м (близько 12 га), складалася з близько 500 курганів, від яких у 1886 р. залишилося не більше 280. Внаслідок планувальних робіт і забудови кургани колись потужного некрополю з часом були вщент зруйновані. У 1919 р. вчений зро-

бив спробу відшукати бодай якісь сліди давнього могильника, але безрезультатно [Гамченко, спр. 45, арк. 8—15, ф. с. 2—9, 11, 12, рис. 4—6].

У 1920 р. С.С. Гамченко розширює свої пошуки на прилеглі до Житомира території, здійснює розвідки по басейнам річок Тетерева і Кам'янки. Оглянув раніше відомі укріплення в околицях сіл Псищі (тепер Зарічани), Соколова гора і Станишівка, склав детальні описи і плани пам'яток, зробив обміри, зібрав підйомний матеріал.

Поблизу с. Псищі вчений обстежив городище, яке займало пологий мисоподібний виступ правого берега р. Тетерів. Городище конфігураційного плану, яйцеподібного перетину, витягнуте з північного заходу на південний схід. З північного сходу та південного заходу захищено крутими урвищами лесу і гнейсограніту. Південно-західна частина відокремлена від лесового масиву побережжя двома валами і двома зовнішніми ровами. Розміри: 100 × (35—45) м (близько 0,45 га). Місцеві мешканці нічого не знають про цю пам'ятку, називають її городищем, перекази відсутні. На поверхні і по його схилам вдалося зібрати декілька черепків лісного посуду світло-коричневого кольору грубої техніки з домішками жорстви без орнаменту, що нагадує за формою та іншим ознакам кераміку місцевих полів поховальних урн. Лесові урвища яру городища при розкопках дали б багато цікавого і нового [Гамченко, спр. 45, арк. 29—36, рис. 7, 9—15].

У межах с. Станишівки, на відстані 3,5—4 км від Житомира, на одному з лесових пагорбів висотою близько 30—40 м, у місцевості, що мав назву «Попівка» розташоване городище. В плані кругле, площею 0,5 десятин (35—40 м), захищене по периметру подвійною лінією валів і ровів. Внутрішня площа крім валів розорується. Вали висотою 1—1,25 м, ширина основи 2,5—4 м, глибина ровів 0,48—0,75 м. Західний вал має обрїз, в якому спостерігається сліди будівель (укріплення скатів), шар каміння з рештками деревини, печини, вугілля і золи. Вхід з півдня по вузькому перешийку між ярами. На поверхні зібрані уламки посуду з бороздчатим і хвилястим орнаментом слов'янського типу. В ямі, особливо у північно-східній, багато роздрібнених кісток домашніх тварин (корова, свиня, вівця) і черепків слов'янського посуду. Культурний шар — гумус, потужністю до 2,5 м. Розкопки дадуть змогу проявити культурні нашарування пам'ятки, а здобутий інвентар, скласти тверде судження про походження цього цікавого археологічного першоджерела. У 1973 р. пам'ятку обстежив М.П. Кучера і встановив, що укріплення з'явилося у цій місцевості у XII—XIII ст. [Гамченко, спр. 45, арк. 37—38, рис. 27—29; Кучера, 1979, с. 63].

На відстані 5—6 км від Житомира по лівобережжю Кам'янки на лесовому масиві лапчастої конфігурації, на горбкуватій невеличкій площі підвищення рельєфу гнейсограніту, на куті впадіння Крошенки в Кам'янку, біля старого шляху на Звягель, знаходиться урочище Соколова гора. На

конічно-усіченому підвищенні розташоване городище круглого плану діаметром 85,2 м. З півночі, заходу, півдня і північного сходу гора урвиста. Зі сходу, з боку Крошні, до гори підходить пологий отрог лесового масиву. Висота гори неоднакова, з півночі вона складає близько 40 м, а сходу — лише 14 м. З цього ж боку помітний вхід до городища шириною близько 4,25 м. По периметру захищене подвійною лінією концентрично розташованих кільцевих валів і ровів. Висота валів в межах 4 м. Гребінь внутрішнього валу перевищує гребінь зовнішнього на 12 м. Зовнішній вал із заходу майже осів і зливається з дном зовнішнього рову. Глибина ровів від 2 (внутрішній) до 6 (зовнішній) метрів. У внутрішній частині збереглися сліди невеличкого квадратного плану ровика розмірами близько 20 м, що оточує курганоподібний пагорб у північній частині городища. Народна пам'ять пояснює наявність цього ровика тим, що тут колись був колодязь, який з часом заплив. У XIX ст. (30—80-х рр.) гора була покрита дубняком, у свій час тут росли вікові у декілька обхватів дуби, які в подальшому були зрублені. На поверхні у межах городища зібрані черепки грубого ліпного посуду невизначеної форми з домішками жорстви, світло-коричневого і рожевого кольорів, багато дрібних уламків крем'яних знарядь, а на поверхні валів, у ровах і прилеглий площі багато невеличких, очевидно, металевих каменів. Під дерном зустрічалися шматки печини. Кількість культурних шарів невідома. Дослідження городища може пролити світло й на навколишні археологічні першоджерела. У 1973 р. пам'ятку обстежив М.П. Кучера і встановив, що укріплення з'явилося у цій місцевості у XII—XIII ст. [Гамченко, спр. 45, арк. 40—41, рис. 31—33; Кучера, 1979, с. 67].

У 1921 р. С.С. Гамченко перемищає роботи у західному і південно-західному напрямках від Житомира охоплюючи басейни річок Тетерева, Лісової Кам'янки, Нопаті і Бобрівки, обстежує місцевості, території і околиці 22 населених пунктів. Варті уваги окремі пункти, відомості про які дослідник наводить у своїх матеріалах. В їх числі 7 городищ, 5 курганних груп і 2 місця окремих знахідок. Давні укріплення зафіксовані поблизу хут. Генрихівка, в околицях с. Буки. Оглянуте також розташоване поза межею зони досліджень городище в околицях с. Сінгури.

За повідомленням мешканця хут. Рудковського Г.І. Ристака, поблизу хут. Генрихівка, між с. Ульянівкою і хут. Рудковського, на лівобережжі р. Бобрівки, в урочищі «Висока гора» (пагорб на основі кристалічних порід до 20 м висотою, покритий могутнім чорноліссям (листяний ліс)), на вершині спостерігаються сліди городища круглого плану з валом і ровом [Гамченко, спр. 45, арк. 97, 99].

Під час рекогносцировки місцевості у нижній течії р. Бобрівки і на берегах р. Тетерів в околицях с. Буки С.С. Гамченко виявив групу з 5 городищ. Три з них розміщалися на берегах р. Бобрівка (1 на правому і 2 на лівому), а два інших

на правому березі р. Тетерева. Під час робіт були зроблені обміри, складені описи, плани і розрізи пам'яток. На жаль ці цікаві в археологічному плані об'єкти після С.С. Гамченка ніхто ніколи не досліджував, а тому відомості і плани наведені в матеріалах вченого стануть у нагоді сучасним дослідникам, спонукають до нових пошуків. Слід також відзначити, що в районі с. Буки відомі поселення і кургани могильники періоду раннього середньовіччя і Київської Русі [Русанова, 1967, с. 43—44; 1971, с. 46—51; Кучера, 1988/156, арк. 5—7]. Можливо, до цієї групи пам'яток належать і описані нижче укріплення.

Городище 1 на правому урвистому березі р. Бобрівка в уроч. «Городище» або «Окоп». Відоме також під назвою «Гніздо» або «Пасіка». Під береговою лінією осипу скелястий вихід гнейсограніту прикритий лесом з урвистими краями до річки. Два сусідні глибокі яри майже з крутими обривами перпендикулярно за сторонами городища, що врізаються у висоти береб'яжжя і є природним захистом з півночі і півдня. Із заходу городище має глибокий, природного походження рів, кінці якого виходять до ярів. Внутрішній захист городища складає підковоподібний безперервний вал по краю річкового обриву і обривів ярів та прямий вал із заходу, що пролягає до рову цієї сторони. Підковоподібний вал утворений з виїмки лесу з внутрішньої сторони. Городище за своїм типом конфігураційне (від будови рельєфу місцевості), по плану замкнуте підковоподібне. Середина його трикутного плану, випукла. Проміри: внутрішня площа довжиною із заходу на схід — 17,5 м, шириною (основа трикутника із заходу, північ—південь напрямку) — 21,4 м і довжина кожної з дуг північної і південної по 34,08 м. Підковоподібний вал шириною в основі 7,5—8,5 м, висотою 1,5—2,5 м. Підковоподібний рів шириною по верху 7—8 м, глибиною 1,5—1,75 м. Західний або прямий вал шириною в основі 8—10 м, висотою близько 4 м. Західний рів шириною по верху 9—10 м, глибиною 6,5 м. Глибина ярів: північного на виході в долину близько 12, південного на гирло 12—13 м. Городище підвищене над рівнем води приблизно на 17—18 м (з яких на лесове урвище припадає близько 6 м, а решта на скелю і осип). Вхід в городище можливий по дну північного яру і його південному відкосу. Городище задерноване, поросло чагарником, молодняком берези і дуба та горіховими купцями. Переказів місцева народна пам'ять не зберегла. Ніяких культурних решток на поверхні не виявлено [Гамченко, спр. 45, арк. 108—109].

Городище 2 на лівому березі р. Бобрівки нижче за течією на 240—250 м, на урвистому підвищенні, основу якого складає гнейсограніт прикритий шаром лесу. Підвищення з трьох сторін (північний схід—південний захід) омивається водами Бобрівки, а 4-ї (схід—південь) відокремлене глибоким яром (проміною, вірніше рукавом Бобрівки) від іншого прибережного підвищення. По типу городище конфігураційне, по плану овальне. З боку Бобрівки, крім крутих урвищ (17—19 м) е

вал, який осів і з'їхав в річку. Рештки його більш яскравіше збереглися місцями на північному та південно-західному краях у вигляді бугрів площею 5—7 м² при висоті близько 2 м. З боку яру (колишнім рукавом Бобрівки) є вал більш високий на північному сході ніж на південному заході з пониженням на третину загальної його довжини з останньої сторони. З північного сходу в середину городища врізається (на 8—9 м) новий яр, що утворив урвисту дугу хорди, що осипається близько 15 м, від краю якої і вихідна точка яру знаходиться на відстані лише 3—4 м. Напрямок яру йде по магістралі внутрішньої овально-видовженої западини площі городища, поділяючи її на третину і дві третини. Розміри: внутрішня площа довжиною біля 110, шириною біля 70 м. Внутрішня улоговина довжиною 25,5 м, шириною 13,25 м, глибиною близько 1 м. Внутрішній вал: ширина основи 8—9 і висота біля 2,5 м. Площа городища, не враховуючи улоговини, мабуть осідання і потім її розчленування, не штучного, а природного походження випукла. Поверхня городища над рівнем води Бобрівки на 19—20 м, добре задернована, поросла дубовим молодняком і рідкими старими соснами. Вхід в городище ускладнений і ймовірніше був з південної сторони, але нині і тут урвистий укіс. Народна пам'ять не зберегла не тільки переказів про це городище, але не має для нього й особливої назви. На поверхні культурних залишків не виявлено [Гамченко, спр. 45, арк. 109—110].

Городище 3 за 0,75 км від попереднього, на скелястому виступі лівобережжя Бобрівки, прикритого лесом. В плані овальне, всередині випукле. Бобрівка омиває крутість, полегшену осипом, з південної сторони. З інших сторін городище огинає глибокий рів, вихідні кінці якого круто спускаються в річкову долину. За зовнішнім ровом вал, що охоплює городище по краю всієї його внутрішньої площі. За ним знаходиться широкий рів, що оперізує підвищену середину городища, яка видовжено-овального плану, з двома підвищеннями на кінцях, роз'єднаних седловинкою. Розміри: загальна довжина городища близько 45, ширина на західній треті біля 25, а східній біля 35 м, окружність його по валу біля 125 м. Зовнішній рів: ширина вгорі 7—11, глибина 6—9 м. Вал: ширина основи 5—6, висота 1—2 м. Внутрішній рів: ширина вгорі 8—10, глибина 1—1,5 м. Підхід до городища зі сходу, де почавшись, піднімається по відкосі, огинаючи городище з півдня і виходить в проміжок валу із заходу. Городище щільно задерноване, поросло напівчагарником і одинокими кущами ліщини, берези і дуба. На внутрішньому підвищеному майданчику городища, майже посередині, дві скарботукацькі дрібні ями (круглого плану, діаметром біля 2 м). Третя яма по сусідству з першими, на внутрішньому схилі валу (майже такого ж розміру, як і дві попередні). Народна пам'ять не зберегла ніяких переказів про це городище. Немає й особливої назви йому. З по-

верхні не знайдено ніяких культурних залишків [Гамченко, спр. 45, арк. 110—111].

На думку місцевого вчителя І.Я. Ковтуна давні укріплення на берегах Бобрівки слід пов'язувати з курганними могильниками в урочищі «Циганські ліски» [Гамченко, спр. 45, арк. 108].

Городище 4 на підвищенні правого берега р. Тетерів, підстелене гнейсогранітом и прикрите лесом крутизна в напрямку до річки (північний захід). З північного сходу обмежене старою задернованою лукою. Городище конфігураційного плану, в плані нагадує прямокутний трикутник з округленими гострими кутами. Середина випукла і похилена до півдня. Захист його по периметру складає вал з ровом. Має два входи: один з південного заходу, а інший з півдня, де вал осів. З південно-західної сторони городище огинає тракт на Чуднів. Розміри: внутрішній майданчик довжиною біля 150, шириною, в південній половині, біля 75 м. Оточуючий вал: довжина біля 0,5 км, ширина 120, в основі 3—4, висота 1,5—2 м. Внутрішній рів: ширина вгорі 3—4, глибина 0,5—1 м. Зовнішній рів: ширина вгорі 2,42, глибина біля 1,5 м. Городище добре задерноване, поросло дубами, липами (300—400 рр.), молодняком берези, граба, дуба і липи. В народній пам'яті немає назви цьому городищу. Переказують, що тут «колись» було село і в ньому «церква», яка «запала», а на її місці тепер струмок, що впадає в Тетерів. На поверхні ніяких культурних залишків не виявлено [Гамченко, спр. 45, арк. 111—112].

Городище 5 за 1,5 км на схід від попереднього, на підвищенні р. Тетерів, основу якого складає гнейсограніт і товща лесу. До Тетерева крутизна урвиста, усипана скелями, камінням, щебенем, осипом. З південно-західної і північно-східної сторін підвищення обмежують яри. З південно-східної сторони схил пологий, за ним тракт на Чуднів. Городище конфігураційного типу, в плані прямокутний трикутник із зрізаними гострими кутами. Внутрішня частина випукла, з ухилом на південний і західний боки. Захист представляє вал і внутрішній рів, а з південно-східної сторони безпосередньо за валом зовнішній рів. Розміри внутрішньої площі: довжина 125, ширина в північно-західній третині біля 100, а в південно-східній 175 м. Вал: довжина біля 0,5 км, ширина в основі 3—3,5, висота 1,5—2 м. Внутрішній рів: ширина вгорі 4—6, глибина 0,5—1,5 м. Зовнішній рів: ширина вгорі 7—8, глибина 2—2,5 м. Вхід в городище простежується на кутку валу з південного краю. Городище добре задерноване, покриті віковим чорноліссям, чагарниками ліщини і напівчагарниковими рослинами. В народній пам'яті про це городище не збереглося ніяких переказів. Немає йому й народної назви. На поверхні ніяких культурних залишків не виявлено [Гамченко, спр. 45, арк. 112—113].

Досліднику випадково вдалося побувати в с. Сінгури південніше Житомира, де оглянув городище. Розташоване на домінуючій лесовій висоті (підстеленій гнейсогранітом) правого берега

р. Сінгурки і оточене останньою з трьох сторін (південний захід, північний захід і північний схід), займає площу біля 2 десятин. Представляє собою півострів округлого плану, що з'єднується перешийком з південного сходу із сусіднім підвищенням. В плані округлий чотирикутник. Вали і рови не збереглися: зплили або були сплановані. Культурний шар в чисельних ямах і провалах не примітний, вірніше, дуже змішаний з пізнішими, потужністю 1,5 м (де тонше, де товще). У ньому знайдені черепки глиняного посуду різних часів, уламок ручки скляного посуду або крученого скляного браслету. У змішаному культурному шарі (нижче лес) якби декілька епох: вище епоха слов'янська («бороздчатые» черепки), нижче епоха давнього заселення (крем'яні скалки і черепки з жорствою) і литовсько-польське ще вище. Можна припустити, що на городищі, яке сплановане будівлею замку у XV—XVII ст., був опорний пункт давнього заселення. У 1973 р. пам'ятку обстежив М.П. Кучера і встановив, що укріплення з'явилося у цій місцевості в XII—XIII ст. [Гамченко, спір. 45, арк. 123—124, рис. 175—180, Кучера, 1979, с. 63].

Декілька курганних груп, в яких під час розкопок були зафіксовані поховання давньоруського часу, було виявлено західніше с. Денеші в урочищі «Циганські ліски». С.С. Гамченко з метою уточнення отриманих даних рекогносцирував увесь простір урочища і встановив, що на його території знаходиться ціла курганна система, яка складалася з трьох підгруп і низки рядових курганів, які тягнулися з деякими перервами один від другого доволі пересічної місцевості урочища з обох сторін р. Бобрівки. Перша група розташовувалася на правому, а друга і третя — на лівому берегах р. Бобрівки. У трьох групах загалом було виявлено 52 кургани. У першій групі дослідник розкопав 2, а в третій 3 насипи. Розкопки проводилися центральною колодязем або охоплювали усю площу насипу з пошаровою зйомкою штиками, напівштиками із зачисткою. Кургани 4 та 5 третьої групи, в яких виявлені поховання за обрядом трупоспалення празько-корчацької культури введені в обіг В.П. Петровим [Петров, 1963, с. 30—32]. Інтерес становлять кургани 1—3 третьої групи, де виявлені поховання і предмети давньоруського часу і які раніше в обіг не вводилися.

Курган 1 (за планом № 1) у нижній частині схилу біля прибережної дороги від лісника до с. Буки. По периметру кільцевий ровик, більш примітний із півночі і заходу. З південного сходу перерваний перешийками. На вершині з південного заходу скарбошукацька яма розмірами 2,5 × 1,5 × 0,27 м. Розміри: окружність основи — 22, криві-утворюючі 13,79—14, висота 0,48—0,57 м. Довжина перешийків від 2,24 до 3,5 м. Ширина ровика 1,78—2, глибина 0,13—0,57 м. Пробна яма на північний схід: рослинний шар 0,13—0,17 м, нижче жовтий пісок. На глибині 0,53 м у північно-східному секторі знайдені два черепки гончарної роботи, горщика з домішками дрібного піску, з давленим лінійно-бороздчатим орнамен-

том по верхньому боку, з місцевої білої з синім відтінком глини. На глибині горизонту були дубові вуглики з грудками золи. Продовження розкопок під горизонт дало непорушені шари. Судження. Курган, очевидно, вмщував трупопокладення на горизонті, пошкоджене скарбошукачами.

Курган 2 (за планом № 7) найбільший, розташований майже в центральній частині південного схилу. Кільцевий ровик чіткий, перерваний з північного сходу перешийком. Щільно задернований, поріс грабом і кущами горішника. Сповзання насипу на південь. На вершині по схилам із заходу і сходу скарбошукацькі ями розмірами 1,78 × (1,5—1,12) × (0,54—0,78) м. Промір характерних ліній: окружність основи — 55, криві-утворюючі: північ-південь — 31, захід-схід — 29,75, висота — 1,19, ширина ровика — 3,4, глибина 0,13—0,71, ширина перешийка — 2,23 м. Пробна яма з півночі: рослинний шар 0,27—0,30, білий пісок 0,26 м і нижче жорства гнейсограніту з домішками суглинку. На різних глибинах зустрічалися черепки горщиків, очевидно слов'янського типу, окремі дубові вуглики з дрібними грудками золи. Роботи проводилися до шару непорушеної жорстви. Судження. Можливо, поховання на горизонті, яке знищене коріннями дерев і скарбошукачами.

Курган 3 (за планом № 3) за 11 м східніше попереднього. Добре задернований. Навколо кільцевий ровик. Сповзання насипу на південь. Проміри характерних ліній: окружність основи — 21,3, криві-утворюючі: північ-південь — 13, захід-схід — 12,3, висота — 0,44, ширина ровика 1,62—1,73, глибина 0,32—0,39 м. Для розгляду шарів слугувала пробна яма попереднього кургану. На глибині 0,35 м в центральній частині знайдено овальну пляму орієнтовану по лінії південний захід—північний схід. Нижче, на рівні горизонту виявлені рештки скелету. Положення його: на спині, ноги витягнуті, руки нижче ліктя не спостерігалися, голова на правій скроні, нижня щелепа на своєму місці. Головою на південний захід, ногами на північний схід. Кістяк дуже низького стану збереження (збереглися краще частина черепа і стегнові кістки, залишаючись у різних ступенях розпаду). Біля голови, на рівні шиї, знайдені два спіральні срібних кільця, дві срібні і частинку гранованої сердоликової намистини. Увесь інвентар представляє звичайне слов'янське поховання. Біля правого стегна два дубові вуглики і зола. Судження. Поховання із трупопокладенням жінки з прикрасами. Про домовину спостережень не має [Гамченко, спір. 45, арк. 99—105].

Датування окремих поховань давньоруським періодом в курганах зазначеної пам'ятки підтверджують матеріали розкопок І.П. Русанової. У 1961—1963 рр. в 1 групі розкопано 7 курганів, в яких були виявлені поховання за обрядом трупопокладення. У складі інвентарю уламки кружального посуду, залізні цвяхи, ножі, калачеподібне кресало і кремій до нього, пластинчастий перстень, скляні зелена і позолочені, а

також сердолікова призматична намистина, вісочні кільця, у тому числі одне з нанизаною зернистою намистиною, які дослідники датуює XI—XII ст. [Русанова, 1967, с. 43—44].

Окремі предмети, орієнтовно давньоруського часу, були виявлені у межах курганних могильників поблизу сіл Шиєцька Буда і Буки. Зокрема, в околицях с. Буки, на правому березі р. Бобрівки, у лісі, поблизу урочища «Лихотвора» (пов'язується із садибою А.І. Лихотвора) була невеличка курганна група з низьких насипів. Під час оранки у цій місцевості знаходили залізні кинджали, ножі і вістря до списів з нерозбірливими написами [Гамченко, спр. 45, арк. 93—94].

За повідомленням В.М. Горая близько 1 км на захід від с. Шиєцька Буда, на підвищенні поблизу Галого або Вовчого болота, років 30 тому (орієнтовно 1891 р.) була група невеличких курганів, розташованих неподалік один від одного. Курганів цих було багато, допоки їх покривав ліс. Вони були круглого плану, висотою близько 1 м. Після порубки лісу і багатолітньої оранки від курганів нічого не залишилося, в чому переконався С.С. Гамченко коли обстежив це місце. Лише серед березини вдалося відшукати рештки могильника з 10 насипів круглого плану, висотою близько 1, окружністю основи 40—50 м. По профілю низький обрізок шару з пласкою ледь округлою вершиною з кільцевими ровиками. Відомості про цю пам'ятку і результати розкопок одного з курганів наводить В.П. Петров, але неповно, обмежуючись винятково даними, які стосувалися об'єктів і знахідок празько-корчацької культури [Петров, 1963, с. 30]. У тексті С.С. Гамченка, крім наведеного, знаходимо інформацію про те, що раніше під час скарбощукацьких розкопок у цій місцевості, знаходили уламки глиняного посуду, пряслиця і залізні сокирки. Останні взагалі невластиві празько-корчацьким комплексам. Цілком можливо, що серед курганів ранньослов'янського часу, як в урочищі «Циганські ліски», могли бути окремі поховання періоду Київської Русі [Гамченко, спр. 45, арк. 95—96].

С.С. Гамченко під час робіт зібрав також відомості про місця окремих знахідок, де було знайдено ряд цікавих артефактів, можливо, давньоруського часу. Так, неподалік с. Шиєцька Буда (тепер с. Заможне) І.Т. Врублевський під час оранки на своєму полі знайшов залізний широкий меч довжиною близько 1 м. Подібні, прямі мечі та інші знахідки (уламки глиняного посуду, залізні кинджали тощо) були виявлені під час оранки на підвищенні, розташоване наприкінці хут. Рудковського поблизу дороги на с. Новий Завод [Гамченко, спр. 45, арк. 95, 98—99].

У 1922 р. С.С. Гамченко завершує обстеження окремих ділянок на правобережжі р. Тетерів (на ділянці Фрисарка-Вили), Лісової Кам'янки та р. Хинівки і переміщає зону досліджень у південно-західному напрямку від Житомира, охоплюючи басейни річок Глибочка, Кошці, нижньої

Гнилоп'яті і Гуйви, Коденки та П'ятки, обстежує місцевості, території і околиці 33 населених пунктів. У 9 пунктах дослідник виявив сліди давніх укріплень, в одному пункті окрему знахідку.

Давні оборонні споруди виявлені за 1,5—2 км від с. Великі Коровинці (нині Чуднівського р-ну), біля водоймища «Вовчик» в урочищі з промовистою назвою «Вали». У 1973 р. М.П. Кучера обстежив і підтвердив наявність у цьому місці решток городища і навколишнього селища XII—XIII ст. [Гамченко, спр. 45, арк. 139; Кучера, 1979, с. 66].

За 0,5 км на південний схід від с. Глибочок у північній частині долини однойменної річки виявлене пласке підвищення штучного походження овального плану з навколишнім ровом площею біля 0,25 десятин. На оранці знаходять фрагменти глиняного посуду, уламки печини, шматки дерева і вугілля. С.С. Гамченко припускав, що це залишки городища або іншого захисного пункту [Гамченко, спр. 45, арк. 141].

В околицях с. Троянів, поблизу млина на р. Гнилоп'яті, в урочищі «Царина», на вершині пагорбу виявлене городище площею біля 1 десятини, оточене валом і ровом [Гамченко, спр. 45, арк. 163].

На території с. Слободище (нині Бердичівського р-ну) увагу дослідника привернуло урочище «Замко» — пагорб острівного типу, оточене по колу водами р. Гнилоп'яті. Вважав, що пагорб представляв собою рештки спланованого городища, що мав вал і внутрішній рів. На його місці пізніше було збудовано замок, на площі якого згодом з'явилася уніатська церква. Коли копали землю знаходили черепки давнього посуду, кам'яні знаряддя праці, людські кістяки та інше [Гамченко, спр. 45, арк. 166].

Порівняно невеличкі укріплення були виявлені в околицях сс. П'ятка (нині Чуднівського р-ну) і Пряжів (нині Житомирського р-ну). В першому пункті городище круглого плану площею 0,5 десятин, оточене валом із зовнішнім ровом, розташовувалося на південний захід від «Святих гір», на пагорбі, в урочищі «Городисько». В другому пункті городище на пагорбі, на кутку річок Коденка і Гуйва, в урочищі «Майдан», округлого плану з валом і ровом, площею біля 0,25 десятин. Вал сильно осів, а рів, який зберігся, дуже заплив [Гамченко, спр. 45, арк. 174, 175].

Досить значне за розмірами укріплення виявлене на західній околиці с. Городище (нині Житомирського р-ну). Займало високе підвищення на вигині р. Коденки. Городище овального плану, площею біля 5 десятин, орієнтоване довгою віссю з північного заходу на південний схід. Оточене подвійним (з боку крутого берега Коденки сліди трьох валів і 2 ровів — зовнішній вал, замість рову, має круті береги) валом і двома зовнішніми ровами. З північного заходу вали (з ровами) сповзли (сюди городище має ухил). Взагалі городище на своїй периферії розсілося. Його вали і рови на південний схід мають прокоп до річки

(пізнішого походження). Вали і рови яскравіше збереглися із східної сторони. Коденка оточує пагорб з північного заходу, південного заходу і південного сходу. Проміри характерних ліній: довга вісь близько 250, коротка 100—150 м. Внутрішній вал: ширина основи близько 5, висота 2—3, середній (від села зовнішній), ширина біля 10—12, висота 10—11 м і від Коденки майже в три рази менший, зовнішній (від Коденки) шириною 6—7, висотою 3—4 м. Перший рів (від Коденки) шириною вгорі 4—5, глибиною біля 3 і від села шириною біля 10, глибиною біля 11 м. Другий рів (від Коденки) 4—5, глибиною 2—4 і рів від села шириною 12—13, глибиною біля 10 м. Поверхня городища розорюється. Центральна частина його з північного заходу увігнута (внаслідок сповзання). На поверхні землі спостерігаються білясті плями житлових форм (ям, комор, печер), знаходять черепки (св. коричневі, чорні з блиском, ручної роботи, св. шоколадні, іноді повного обпалу, тонкі з орнаментом, кам'яні знаряддя праці, уламки печини, кісток тварин, іноді обпаленого гнейсограніту і дубове вугілля. У 1973 р. пам'ятку обстежив М.П. Кучера, підтвердив її датування давньоруським часом у межах XII—XIII ст. [Гамченко, спр. 45, арк. 175—176; Кучера, 1979, с. 67].

У матеріалах С.С. Гамченка згадується городище розташоване на території м. Кодня в урочищі «Вили» [Гамченко, спр. 45, арк. 178]. І хоча територію населеного пункту дослідник ретельно обстежив у серпні 1922 р., його опису в працях і щоденникових записах вченого на жаль відшукати не вдалося. Тому у березні 2015 р. було зроблено спробу визначити місце розташування пам'ятки. Цьому, зокрема, допомогли відомості в літературі, уважне вивчення супутникових знімків і ретельне обстеження місцевості.

Встановлено, що рештки укріплення розташовані в південній частині села, приблизно за 90—95 м на південний захід від будівлі церкви Різдва Богородиці, у місцевості, що відома нині у мешканців під назвою «Маказон». Вперше згадується в інвентарі маєтностей шляхтичів Тишкевичів, складеного у 1593 р. У тексті знаходимо відомості про стародавнє городище укріплене валом, а поруч з ним ще два «*walow staroswieckih*» [Инвентарь, 1876, с. 229—230]. За даними В.Б. Антоновича коднянське городище крім валу мало й рів [Антонович, 1901, с. 3]. Городище займало мисоподібне підвищення правого берега р. Коденки. Висота над рівнем води близько 11—13 м. У плані овальної форми розмірами 75—80 × 40—65 м (близько 0,52 га). У південно-східній частині помітні сліди в'їзду. Вали і рови до теперішнього часу не збереглися, мабуть були знищені внаслідок тривалої оранки та інших земляних робіт. Південно-західні схили з боку річки ескарповані. Нині територія зайнята городами, центральна та західна частини активно розорюються. По периметру, переважно на схилах, помітні сліди скарбушукацьких розкопок.

Під час обстеження на поверхні зібрані численні знахідки у вигляді фрагментів кружального посуду доби середньовіччя, у тому числі вінця горщиків XII—XIII ст., які мають валикоподібний край загнутий до середини. Отже, появу укріплення можна віднести до періоду Київської Русі.

У 1923 р. С.С. Гамченко поширює свої дослідження у північному напрямку від Житомира у межах сучасного Черняхівського р-ну, охоплюючи басейни рр. Бистріївки, Очеретянки (у дослідника помилково названо Троястяницею), Свинолужки, частково Мики і Корчуватої, обстежує місцевості, території і околиці 15-ти населених пунктів. В трьох пунктах вчений зафіксував сліди давніх укріплень. З цього списку виключаємо городище поблизу с. Бежів, які дослідники відносять до групи ранніх древлянських укріплень VI—VIII ст. [Гамченко, спр. 45, арк. 196—197, рис. 331—332, 27, с. 45; Кучера, 1982, с. 72, 74].

У с. Дівочки на пагорбі, де сільська церква, зафіксоване городище круглого плану з валом і ровом, площею близько 0,5 десятин [Гамченко, спр. 45, арк. 199, рис. 319].

У с. Городище, на садибній ділянці Х.Е. Пращюка обстежене раніше відоме укріплення. Займає край підвищення правого берега р. Свинолужи. Круглого плану, діаметр внутрішньої площі близько 30 м. Оточене двома валами і ровом. Між ровом внутрішнього валу і зовнішнім ровом зі сходу розташована берма. Із заходу рів глибокий. Окружність верхнього валу близько 150 м. Із заходу на ділянці довжиною близько 20 м вал осів. Висота внутрішнього валу близько 3 м. Окружність зовнішнього валу біля 250, висота 3—6 м. Вхід зі сходу. Рослинний шар на площі городища становить 0,22—0,35 м, а материнське підґрунтя складає дольодовикова глина з піском і щебенем. Середина і західна частина городища років 20 знаходилася під оранкою. На ріллі знаходять фрагменти кружального посуду з бороздчатим і городковим орнаментом, глиняні пряслиця, уламки печини, вугілля та інше. У 1975 р. пам'ятку обстежив М.П. Кучера, підтвердив її датування давньоруським часом у межах XII—XIII ст. [Гамченко, спр. 45, арк. 208—209, рис. 277—279; Кучера, 1982, с. 78].

З 1924 р. географія досліджень археологічного відділу ВЦНДМ значно розширюється. Роботи, крім Житомирської (Волинської) округи, поступово поширюються на північні регіони Східної Волині. З цього часу започатковується систематичне і планомірне вивчення старожитностей на теренах Коростенської округи. Цьому, значною мірою сприяло заснування у м. Коростені окружного музею краєзнавства, першим директором якого був Ф.А. Козубовський. На початку своєї діяльності установа виконувала функції філіального осередку, координацію науково-дослідної роботи якої в галузі археології здійснював завідуючий археологічного відділу ВЦНДМ. Незважаючи на брак коштів і відповідно людських ресурсів, що суттєво обмежувало діяльність археологічного відді-

лу, роботи хоча й в неповному об'ємі і в супереч бажанням С.С. Гамченка, завдячуючи ініціативі І.Ф. Левицького та Ф.А. Козубовського, врешті-решт вдалося здійснити. Вони за задумом вченого передусім мали на меті «дослідженнями охопити більше число географічних точок і на місцях, популяризуючи археологічну справу ширше, припинити самочинні розкопки любителів і скарбощукацтво» [Гамченко, спр. 46, арк. 1].

Упродовж 24—27 липня 1924 р. С.С. Гамченко спільно з Ф.А. Козубовським здійснили рекогносцирувальні і розвідувальні роботи на території м. Коростеня. Було оглянуто і зареєстровано понад 10 пам'яток давнини, у тому числі давньоруського часу. Серед них городища № 1—3, курганні могильники в урочищі «Кургани» (на якому проводив розкопки В.Б. Антонович), на колишній дачі Іваницького, на кладовищі біля ст. Коростень і біля католицької каплички по вул. Урицького. Неповдалік городища 1 («Замок Ольги») С.С. Гамченко виявив сліди ще одного невеличкого за розмірами давнього укріплення. Однак, внаслідок видобування граніту його культурний шар і оборонні споруди були повністю зруйновані. Пізніше, 14 серпня було розкопано один з курганів в групі «Дачі Іваницького». За наслідками проведених робіт, що важливо, було складено загальний план м. Коростеня з позначенням на ньому не лише усіх відомих на той час пам'яток, але й орієнтовні межі стародавнього Іскоростеня. Немає потреби зупинятися на цих пам'ятках детально, оскільки відомості і результати їх досліджень наведені в статті І.М. Самойловського [Дневник ..., спр. 61, арк. 1; Самойловський, 1970, с. 190—200; Справа ..., арк. 53].

В архівних матеріалах знаходимо відомості про те, що С.С. Гамченко та І.Ф. Левицький проводили подібні до Коростеня рекогносцирувальні роботи на теренах м. Овруча. Однак їх результати і що було знайдено у щоденниках і звітах відділу на жаль не відображені [Дневник ..., спр. 56, арк. 32 зв., Отчет ..., 1924, арк. 64].

Упродовж 21 липня — 9 серпня того ж року співробітники відділу здійснили дослідження поховальних пам'яток на теренах Коростенської округи (в межах сучасних Народицького і Овруцького районів Житомирської області). Матеріали давньоруського часу виявлені під час розкопок курганів в околицях Липляниці, Россох, Яжбереня і Норинська.

Липлянищина. Кургани в 4 групах. Дослідження проводилися 21, 23, 26, 30—31 липня. Всього розкопано 6 курганів: два в першій і чотири в другій групах. Трупопокладення на горизонті, орієнтування небіжчиків західне. Виявлені рештки дерев'яних трун, залізни цвяхи, глиняний посуд і вугілля в насипу. Поховальні комплекси датовані в межах X—XIII ст. [Гамченко, спр. 46, арк. 8—16; Русанова, 1966, с. 31, п. 52; Моця, 1990, с. 118—119, п. 106].

Россохи. Дослідження проводилися 1—2 серпня. Всього розкопано 3 кургани. Трупо-

покладення на горизонті. Виявлені рештки дерев'яних трун і залізни цвяхи, глиняний посуд і залізний ніж. Поховальні комплекси датовані в межах X—XIII ст. [Гамченко, спр. 46, арк. 24—30 Русанова, 1966, с. 31, п. 56; Моця, 1990, с. 118—119, п. 108].

Яжберень. Дослідження проводилися 4—6 серпня. Всього розкопано 4 кургана: три в першій групі на кладовищі і один у другій. Трупопокладення: 2 на горизонті і 2 в ямі. Виявлені рештки дерев'яних трун, цвяхи, вугілля в насипу, перстнеподібні вісочні кільця, дротовий перстень і фрагменти глиняного посуду. Поховальні комплекси датовані в межах XI—XIII ст. [Гамченко, спр. 46, арк. 31—39; Русанова, 1966, с. 31, п. 54; Моця, 1990, с. 118—119, п. 105].

Норинськ. Дослідження проводилися 9 серпня. У північно-східній групі розкопано 2 кургана. Трупопокладення на горизонті. Виявлені рештки дерев'яних трун, цвяхи, вугілля, ажурна намистина, ліровидна пряжка, кістяний гребінець, горщики. Поховальні комплекси датовані в межах X—XII ст. [Гамченко, спр. 46, арк. 39—44; Русанова, 1966, с. 30—31, п. 48; Моця, 1990, с. 118—119, п. 98].

Наприкінці серпня 1924 р. І.Ф. Левицький з метою реєстрації археологічних старожитностей відвідав і провів розвідки в околицях с. Колодяжне Житомирської округи (нині Романівського р-ну). У результаті на берегах р. Случі, на території і в околицях села, було виявлено 37 пам'яток, у тому числі 3 городища давньоруського часу. Одне з них розташовувалося у лісі на лівому, два інших на протилежному берегах річки. Було також виявлено 23 курганні групи і 11 окремих курганів. Даткування останніх не встановлено. Стислі згадки про ці об'єкти і докладну карту старожитностей Колодяжного І.Ф. Левицький вмістив у статті, яку було надруковано в 1 томі «Записок ВУАКу» [Викторовський, 1925, с. 20; Гамченко, спр. 46, арк. 97; Левицький, 1930, с. 159—162].

З 1925 р. археологічний відділ ВЦНДМ здійснює дослідження відповідно до планових завдань та визначених ВУАКом пріоритетних напрямків вивчення археологічної спадщини в Україні. На нараді співробітників археологічної секції та Волинської вільної археологічної школи було обговорено і складено план робіт польового сезону 1925 р. Під час його підготовки були враховані директиви ВУАКу і Київського підготовчого комітету, а заплановані роботи були скореговані таким чином, щоб відповідати запропонованій центральною науковою установою тематиці.

Поточного року продовжені розпочаті в позами нулий період роботи в районі Коростеня. Вони переважно мали розвідувальний характер, здійснювалися за участю місцевого археологічного гуртка і за кошти окружного музею [Звіт ..., арк. 17]. Наприкінці серпня С.С. Гамченко спільно з Ф.А. Козубовським провели у присутності 102 вчителів округи, які приїхали до Коростеня на перепідго-

товку, показові наукові дослідження у 2 пунктах: у південній частині городища 1 «Замок Ольги» (інакше «Ловище») або «Замчище») і курганному могильнику «Дачі Іваницького». В останньому пункті розкопано курган 2, в якому виявлено поховання за обрядом трупопокладення, яке знаходилося в ямі глибиною 0,22 м, викопаної нижче рівня давнього горизонту. Небіжчик літнього віку лежав на спині у випростаному стані головою на захід в дерев'яній домовині, складеній з дощок і збитої залізними цвяхами. Права рука зігнута в лікті, а кінцівка лежала на лівому боці на рівні грудної клітки. Кістка лівої руки була зруйнована і розтягнута корінням дерев, через що встановити її положення було неможливо [Гамченко, спр. 46/4, арк. 5—6]. Результати досліджень на теренах міста Ф.А. Козубовський висвітлив у невеличкому монографічному дослідженні «Записки про досліді археологічні коло м. Коростеня року 1925» яке побачило світ у видавництві «Нове село» 1926 р. [Козубовський, 1926].

Пізніше С.С. Гамченко за участю О.Ф. Лагодовської здійснив розвідки і розкопки пам'яток в околицях Житомира, оглянув ряд пам'яток давньоруського часу, зокрема, 25 липня додатково обстежив городище в околицях с. Станишівки, «де спостережено підвищення і укріплення верха гори від усунення, за допомогою шарів з каміння, колод, накидки глини. обпалення останньої, та зібрано, при участі канал, фрагменти кераміки слов'янської доби в перемішці з роздробленими кістками тварин (кухонні остачі). Розкопи цього городища можуть бути цікаві і проявлять певне не одну слов'янську добу» [Гамченко, спр. 46/4, арк. 3—4].

І.Ф. Левицький протягом 1925 р. провів широкомасштабні дослідження в околицях м. Народичі, станції Шарно, хуторів Уманці і Булев, сс. Селець та Болотниця Коростенської округи (тепер Народицький р-н). На початку, з метою реєстрації археологічних об'єктів, було проведено розвідувальні роботи, якими охоплено береги річок Рудки, Вершнички, Ужа (від хут. Булев до станції Шарно) і Жерева (від гирла до с. Россохи). На зазначеній території було зареєстровано 43 пам'ятки, у тому числі 12 стоянок, 1 городище, руїни селища, де зафіксовані залишки 28 дворин, 3 окремих кургана та 26 курганних груп, в яких нараховувалося понад 340 надмогильних насипів. Паралельно з цим в околицях м. Народичі і с. Селець в 7 групах дослідник розкопав 27 курганів. Наслідки проведених у 1925 р. робіт вчений підсумував в об'ємному, багато-ілюстрованому науковому звіті, рукопис якого нині зберігається у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею [Левицький, КП 38656/2, арк. 20, 21—45, 46—95, 96—136]. Докладні доповіді про результати досліджень 1925 р. І.Ф. Левицький зробив на музейній раді та звітній археологічній виставці ВУАКу, яка відбулася 27—29 грудня в Києві [Рудинський, 1926, с. 7, 10]. Матеріали давньоруського часу («пізніші часи культури заліза»), як-от

фрагменти глиняного посуду, уламки заліза і шлаків, фрагменти битого і різаного пірофілітового сланцю, бронзові гудзики та інші предмети виявлені на двох селищах вздовж берегів р. Уж, зокрема, в ур. «Снетичоу» поблизу м. Народичі, а також в курганах поблизу с. Россохи (група XXV) і с. Селець (група VII, курган 2—3, група XII, курган 1, група XXIV) [Левицький, КП 38656/2, арк. 13, 15, 17, 99—116, 119—122].

У 1926 р. І.Ф. Левицький продовжує дослідження в околицях м. Народичі. Розвідки проводилися у напрямках Великі Кліщі, Вершниця, Звіздаль, Христинівка, по р. Норинь від Христинівки до Богович, по р. Жерева від Народич до В'язівки, а по р. Уж до хут. Тартак. Під час робіт було зареєстровано понад 200 курганів, у межах 21 могильника розкопано 51 курган. Матеріали давньоруського часу, в числі яких ливарні форми, прямокутної форми плитки з навкіс обрізаними краями виготовлені з пірофілітового сланцю, фрагменти глиняного посуду, а також горщики виготовлені на гончарному колі, прикрашені лінійним і хвилястим орнаментом, бронзові і кістяні гудзики, залізний ніж та інші артефакти, виявлені в курганах, які вміщували у тому числі чисельні групові поховання поблизу м. Народичі (група XLI, ур. «Ковалів груд», курган 3) і с. Селець (група XVI, лісовий квартал 10, курган 1; група XIII, лісовий квартал 9, курган 1; група XI, лісовий квартал 10, курган 2; група XXXI Бабиницькі купчі, курган 1; ур. «Дзедзюрів пеня», курган 1) [Відомості ..., спр. 109/6, арк. 1 зв., 2—2 зв.; Левицький, КП 38656/4, арк. 1—29, XVIII, XX—XXII, XXV, № 2409—2413, 2423—2424, 2433—2436, 2651, 2711—2712, 2869].

Згідно плану на 1926 р. передбачалося співробітнику відділу О.П. Червінському здійснити рекогносцирувальні роботи в районах сіл Покалів, Матвієвичі, Скребелічі та Коптевщини Словечанського району Коростенської округи і зібрати на поверхні пам'яток виробу з «серацитового» (пірофілітового) сланцю. Можливо, вони стали продовженням тих робіт, які дослідник започаткував ще у 1909 р., коли він обстежив і зібрав колекцію шиферних виробів з майстерні поблизу с. Скребелічі [Доповідна ..., арк. 2; Тарабукін, 1995, с. 33]. Однак у звіті результати цих робіт не відображені. Очевидно, через відсутність фінансування вони не були проведені [Відомості ..., спр. 109/6, арк. 5].

У планах польових робіт відділу на 1927 р. важливе місце відводилося дослідженням на теренах Коростенської округи. І.Ф. Левицький, зокрема, мав наміри на ділянці Щаблице—Альбертівка—Лозниця і в околицях Ігнатполя здійснити розкопки щонайменше 60 курганів і 1 городища болотного типу поблизу Шаблиц. В числі завдань було з'ясування зв'язку городища з місцевими курганами та їх вмістом. О.П. Червінський водночас планував здійснити низку рекогносцирувальних робіт з метою реєстрації городищ і курганних систем та збору з них

підйомного матеріалу на ділянці Збраньки—Клинець—Довгиничі—Жуки—Годотемля—Коптевицзна—Велідники. Однак, як і в того року з тих же причин більшість намічених робіт провести не вдалося [Відомості ..., спр. 109/6, арк. 7—7 зв]. Натомість І.Ф. Левицький упродовж вересня-жовтня вперше здійснює широкомасштабні розкопки багатопарового поселення розташованого в районі м. Народичі на дюнному підвищенні лівого берега р. Жерев в урочищі «Піщане». Під час розкопок серед численних об'єктів і знахідок кам'яного віку та епохи бронзи, у північній та північно-східній частинах підвищення у шарі сіро-попелястого піску («А»), на глибині 0,09 — 0,30 м, зібрав окремі знахідки IX—XI ст., серед яких уламки залізних ножів і вістря до стріл [Левицький, 1931, с. 232].

У 1928 р. після несподіваного переходу С.С. Гамченка на роботу до ВУАКу, безпосереднє керівництво археологічним відділом музею цілковито лягає на плечі І.Ф. Левицького. Слід зауважити, що дослідник у своїй діяльності надавав перевагу первісним старожитностям. Однак, під час польових робіт не обходив увагою об'єкти та окремі знахідки давньоруського часу. Під час розвідок на ділянці Копище—Олевськ провів заходи з реєстрації і уточнені даних про городища і курганні могильники басейну середньої та верхньої течії р. Уборті виявлені Я.В. Яроцьким у 1902 р. В околицях Олевська, зокрема, оглянув городище, а в урочищі «Довга Нива» курганний могильник [Левицький, КП 38656/6, арк. 4].

Упродовж 1929—1930 рр. І.Ф. Левицький зосереджується на вивченні пам'яток доби мезоліту — енеоліту, розташованих у межах Коростенської округи. Пам'ятки давньоруського часу у той період, виходячи із тогочасних звітів, співробітниками відділу не вивчалися. Натомість зібрані у попередній період матеріали активно використовуються для створення експозиційної частини музейної секції відділу. Робота ця започаткована ще у 1920 р., але в силу об'єктивних причин (брак коштів, проблеми з приміщенням, необхідними матеріалами та обладнанням) здійснювалася дуже повільно і розтягнулася майже на 11 років. У 1930 р. діяльність в цьому напрямку значно активізувалася. Незважаючи на фінансові труднощі, різноманітні перепони на цьому шляху, експозицію музейної секції вдалося належно підготувати і врешті-решт відкрити для відвідувачів 15 березня 1931 р. Музейна секція розміщала у приміщенні відділу по вул. Хлібній, 15 у двох залах. В основу експозиції було покладено схему розвитку суспільних формацій на Волині в докапіталістичний період. Окремий розділ, який розміщався у другому залі, був присвячений періоду феодалізму. Саме ця частина експозиції, на мою думку, певною мірою підсумувала результати археологічного вивчення давньоруських старожитностей на території Східної Волині. Крізь призму зібраних матеріалів висвітлювалася соціально-економічна, аграрна, релігійна і

політична історія краю за доби раннього і розвинутого середньовіччя. Тут були представлені різноманітні експонати і допоміжні матеріали, для розміщення яких досить вдало використувувалася уся наявна площа: стіни, підлога, підвіконня, шафи і вітрини. Експозиція була побудована за тематичним принципом, розподілялася на чітко визначені теми і підтеми, супроводжувалася показом експонатів, діорам з елементами реконструкцій, малюнків, планів, схем і світлин у такій послідовності.

1. Побут та класові взаємини хліборобів та територіально-дружинної аристократії IX—XI ст. на Коростенщині і Волині. а) Хлібороби (на стіні план дворищ біля Сельця, шафа XV). б) Територіально-дружинна аристократія. Городища в системі феодального господарства. Організація військової сили. Шляхи торговельних зносин (діапозитиви № 25—28, біля вітрини XIV, плани Народицького городища і Замкової гори в м. Житомирі).

2. Політична обумовленість християнізації Русі (шафа XIV).

3. Ремісники. Лупакове виробництво на Овруччині в IX—XII ст. На стіні мапа городищ Східної Волині і Коростенщини, план і перекрій давнього кар'єру лоякового лупака в ур. «Теснове» біля Нагорян. На підвіконнику діапозитиви № 29—32. Під вікном у вітрині процес виготовлення лупакових прясличок. Ливарська техніка, керамічне виробництво, чинбарство, краєцтво, деревообробка й ін. ремесла, що щільно зтикаються з організацією цехів наступної суспільної формації (шафа XVI).

4. Кремація у древлян в IX—XII ст. (шафа XIII, верх). Переживання обряду годування небіжчиків VIII—X ст. (шафа XIII, низ). Житомирське городище (за даними дослідів С.С. Гамченка, на 3 планшетах, 9 відбитках 9 × 12) [Ріжне ..., арк. 102—103].

У травні 1931 р. І.Ф. Левицький звільняється з посади завідуючого і відповідно до розпорядження НКО переводиться до м. Харкова, що вплинуло на подальшу долю відділу та його діяльність. Через деякий час його було реорганізовано в кабінет і підпорядковано історичному відділу музею. З того часу роботи відділу з археологічного вивчення старожитностей краю, у тому числі давньоруських, на тривалий час припиняються [Книга ..., арк. 25; Тарабукін, 1995, с. 35].

Таким чином, співробітники археологічного відділу ВЦНДМ здійснюючи переважно заходи з реєстрації об'єктів археологічної спадщини (першоджерел) на теренах Східної Волині, які траплялися під час польових досліджень, крім первісних звертали увагу й на старожитності давньоруського часу. Упродовж 1919—1929 рр. на території Житомирської (Волинської) і Коростенської округ орієнтовно було виявлено і обстежено близько 30 городищ, 3 поселення, 2 місця окремих знахідок і понад 30 курганних могильників, які за певними ознаками і скла-

дом інвентарю можна відносити до IX—XIII ст. Датування означеним періодом низки городищ і окремих поховань у складі курганних груп, які відкрили і обстежували співробітники відділу, підтверджене пізніше дослідженнями провідних археологів І.М. Самойловського, І.П. Русанової, М.П. Кучери та О.П. Моці.

Планомірних досліджень об'єктів давньоруського часу на території краю співробітники відділу переважно не здійснювали, але під час планування і проведення польових робіт ставили і по можливості вирішували певні завдання пов'язані з вивченням окремих об'єктів і комплексів означеного періоду. Зокрема, зверталась увага на вивчення середньовічних старожитностей давніх населених пунктів краю як-от Житомира, літописних міст Овруча і Коростеня, з'ясування зв'язку городищ і курганних могильників та їх вмісту, вивчення і збір матеріалів з об'єктів пов'язаних з видобутком і обробкою пірофілітового сланцю на теренах Овручини тощо.

При виборі об'єктів для проведення розкопок співробітники відділу традиційно надавали перевагу поховальним пам'яткам. Поселення переважно не досліджувалися. У 1925 р. за ініціативою і під керівництвом С.С. Гамченка започатковуються стаціонарні дослідження одного з древлянських градів літописного міста Іскоростеня.

Під час польових досліджень співробітниками відділу було зібрано велику кількість цікавих зразків матеріальної культури, на основі яких в подальшому було створено розділ експозиції музейної секції, присвячений історії краю за часів Київської Русі. Створенням останнього фактично, підсумовувалися результати багатолітнього вивчення давньоруських старожитностей на теренах Східної Волині.

Антонович В.Б. Археологическая карта Вольнской губернии // Тр. XI АС в Киеве 1899. — М., 1901. — Т. I. — С. 1 — 133.

Викторовський В. Житомир // Бюлетень кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. — К., 1925. — Ч. 1. — С. 19—20.

Відомості про переведену науково-дослідчу працю в 1926 р. — [Житомир, 19.XI.1926 р.] / НА ІА НАН України. — Фонд ВУАК. — 109/6.

Гамченко С.С. Пятилетие археологических исследований на Вольни. (1919 — 1923 гг.) [Житомир, 11.06.1925] / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченко). — Спр. 45. — 5, 211, 5 арк.

Гамченко С. Раскопки 1924 г. на Вольни [Житомир, 17.II.1925] / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченко). — Спр. 46. — 109 арк.

Гамченко С. Дослідна робота археологічного відділу Волинського н/д музею в 1925 році [Житомир, 07.12.1925 р.] / НА ІА НАН України. — Ф. ВУАК. — Спр. 46/4. — 7 арк.

Дневник археологических изысканий. Археологический отдел Вольнского центрального музея (1921—1925 гг.) / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченко). — Спр. 56. — 37 арк.

Дневник археологических исследований Коростенщины. Записная книжка № 4 / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченко). — Спр. 61. — 73 арк.

Доповідна записка до Ради Волинського науково-дослідного музею Завід. Археологічн. Від. музею Левицького І.Ф. — Житомир, 29/IV — 28 / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/1 — ІД — 11182. — 16 арк.

Звіт за 1924/25 академічний рік (з 1/X — 1924 року по 1/X — 1925 року). Документи ЖОКМ. — Житомир, 1979. — Кн. II / Фонди ЖОКМ. — КП 6820. — Арк. 4—19.

Инвентарь именей принадлежащих панам Евстафию, Юрию, Петру и Александру Тишкевичам Логойским, находящихся в Житомирском повете, Киевского воеводства, с исчислением крестьян и мещан и их повинностей. 1593 года, октября 7 дня // АЮЗР. — К., 1876. — Ч. VI, т. I: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII веке (1498—1795). — С. 223—232.

Книга наказів Житомирського музею: липень 1926 — 16 серпня 1936 рр. / Фонди ЖОКМ. — КП 38120 / ІД — 10497. — 92 арк.

Козубовський Ф.А. Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925. — Коростень, 1926. — 24 с.

Кучера М.П. Отчет о разведке памятников археологии Житомирской области в 1988 г. / НА ІА НАН України. — 1988/156.

Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі // Археологія. — 1979. — Вип. 29. — С. 62—72.

Кучера М.П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 72—82.

Левицький І. Археологічні досліди в районі: Народичі—Ст. Шарно—Уманці—Булев—Селець—Болотниця Коростенської округи року 1925 [Житомир, 24.V.1926 р.] / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/2 ІД—11183. — 137 арк.

Левицький І. Археологічні досліди в Коростенській і Житомирській округах, року 1926 (Коротке подання) [Житомир, 27.XII.26 р.] / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/4 ІД—11185. — 37, I-XXXI арк.

Левицький І. Археологічні досліди в Коростенській і Волинській округах року 1928 [Житомир, 29.XII.28] / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/6 ІД 11187 — 39 арк.

Левицький І.Ф. Домовина кінця неолітичної доби на побережжі середньої течії р. Случі (с. Колодяжне на Волині) / Зап. ВУАК. — К., 1930. — Т. I. — С. 159—178.

Левицький І. Станція в ур. Піщаному біля Народичі // Антропология: Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка за 1930 р. — К., 1931. — Т. IV. — С. 191—235.

Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990. — 156 с.

Отчет о деятельности археологического отдела Вольнского научно-исследовательского центра музея за Июль—Сентябрь 1924 года // НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченко). — Спр. 51: Материалы о деятельности археологического отдела Вольнского научно-исследовательского музея 1924—1925 гг.). — Арк. 64—65.

Петров В.П. Памятники корчацкого типа (по материалу раскопок С.С. Гамченко) // МИА. — 1963. — Вып. 108. — С. 18—38.

Ріжне листування археологічного відділу на 1925 р. / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/11 — ІД 11192 — 106 арк.

Рудинський М. Коротке звітання за діяльність ВУАКу при УАН в галузі археологічних дослідів в р. 1925 // Коротке звітання ВУАК за археологічні досліди року 1925. — К., 1926. — С. 3—11.

Русанова И.П. Археологические памятники второй половины I тыс. н.э. на территории древлян // СА. — 1958. — № 4. — С. 33—46.
 Русанова И.П. Курганы полян X—XII вв. — М., 1966. — 67 с. (САИ. — Вып. Е1-24).
 Русанова И.П. Курганы XI—XII вв. у с. Буки Житомирской области // КСИА. — 1967. — Вып. 110. — С. 42—47.
 Русанова И.П. Жилище VIII—IX вв. у села Буки на Житомирщине // КСИА. — 1971. — Вып. 125. — С. 46—51.
 Самойловський І.М. Стародавній Коростень // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 190—200.
 Справа про Коростенське городище [1930 р.] / НА ІА НАН України. — Ф. ВУАК. — Спр. 360. — 53 арк.
 Статистический эскиз археологического отдела Волынского центрального музея / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченко). — Спр. 35 — Арк. 1—5.
 Тарабукін О.О. Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині і Волинського науково-дослідного музею на Житомирщині в першій третині ХХ ст. // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирськ. краєзнав. музею (11—13 жовтня 1995 р., Житомир). — Житомир, 1995. — С. 31—36.

А. А. Тарабукин

ДРЕВНЕРУССКИЕ ДРЕВНОСТИ ВОСТОЧНОЙ ВОЛЫНИ В МАТЕРИАЛАХ ИССЛЕДОВАНИЙ И В ЭКСПОЗИЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ОТДЕЛА ВОЛЫНСКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО МУЗЕЯ (1919—1931 гг.)

В первой трети ХХ ст. важное место в изучении древностей Восточной Волыни занимал археологический отдел Волынского центрального научно-исследовательского музея. Во время проведения полевых исследований в разных уголках края сотрудниками отдела выявлено значительное количество разнообразных объектов и отдельных находок широкого хронологического диапазона, охватывая период от каменного века до позднего средневековья включительно. Определенный интерес представляет деятельность отдела по регистрации и изучению древностей древнерусского периода, сбору материалов и созданию на их основе раздела экспозиционной части музейной секции, посвященной истории края в эпоху раннего и развитого средневековья.

В период с 1919 по 1929 гг. в пределах Житомирской (Вольнской) и Коростенской округ было ориентировочно выявлено и обследовано 30 городищ, 3 поселения, 2 места отдельных находок и более 30 курганных могильников, которые по определенным признакам и составу инвентаря могут быть датированы в границах IX—XIII вв. Датировка указанным временем ряда выявленных и исследованных сотрудниками отдела городищ и отдельных захоронений в составе курганных могильников подтверждено позднее исследованиями И.М. Самойловского, И.П. Русановой, М.П. Кучеры и А.П. Моци.

Планомерных исследований древностей древнерусского времени на территории края сотрудники отдела в основном не осуществляли, но во время планирования и проведения полевых работ ставили и по возможности решали ряд задач связанных

с изучением отдельных объектов и комплексов данного периода. В частности, обращалось внимание на изучение средневековых древностей таких населенных пунктов края как Житомир, летописных Овруча и Коростеня, выяснения связи городищ с курганными могильниками и их содержания, изучение и сбор материалов с объектов связанных с добычей и обработкой пиррофилитового сланца на территории Овруччины и другое.

При выборе объектов для проведения раскопок сотрудники отдела традиционно давали предпочтение погребальным памятникам. Поселения в основном не исследовались. В 1925 г. по инициативе и под руководством С.С. Гамченка положено начало стационарного исследования одного из древлянских городищ летописного града Искоростеня.

Во время полевых исследований сотрудниками отдела было собрано большое количество интересных образцов материальной культуры, на основе которых впоследствии создан раздел экспозиции музейной секции, посвященный истории края в период Киевской Руси. Созданием последнего фактически подытоживались результаты многолетнего изучения древнерусских древностей на территории Восточной Волыни.

Ключевые слова: Восточная Волынь, Волынский центральный научно-исследовательский музей, археологический отдел, исследования, древности, объекты, находки, музейная секция, экспозиция.

A. A. Tarabukin

ANCIENT RUS' ANTIQUITIES OF EAST VOLYN' IN MATERIALS OF RESEARCHES AND IN DISPLAY OF ARCHAEOLOGICAL DEPARTMENT OF VOLYN' CENTRAL RESEARCH MUSEUM (1919—1931)

In 1st third of 20th century of item an important place in the study of antiquities of East Volyn' was occupied by the archaeological department of the Volyn' central research museum. Certain interest presents activity of department on the study of antiquities of the Ancient Rus' period. During the field researches on territories Zhytomyr and Korosten' of neighborhoods was educed more than 60 objects of period of Kyiv Rus'. Medieval antiquities of cities of Zhytomyr, annalistic Ovruch and Korosten' were studied. Tasks were put the connections of sites of ancient settlement sent to finding out with burial mound burial grounds and their maintenance. An inspection and collection of lifting material came true from monuments related to the booty and treatment of pirofilit slate. Burial mounds were mainly dug out. Beginning of stationary research of one of sites of ancient settlement of annalistic Iskorosten' is fixed in 1925. On the basis of the collected materials the division of display of museum section of department that was summarize the results of long-term study of monuments of the Ancient Rus' period of East Volyn' is created.

Key words: Eastern Volyn', Volyn' central research museum, archaeology department, investigations, antiquities, objects, finds, museum section, exposure.

Одержано 27.07.2016